

1. A történeti frazeológiai kutatásokról

1.1. A történeti frazeológia mibenléte, szükségessége (helyzetkép és állapotfelmérés)

Tudománytörténeti tény, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való foglalkozás hosszú időn keresztül csupán az ilyen szóképzési egységek gyűjtését, szótározását jelentette. Ez a munka már több évszázada folyik, az egyik legismertebb korai gyűjtemény Rotterdami Erasmus 1508-ban megjelent, majd több kiadásban folyamatosan bővített *Adagiorum Chiliades* című műve, mely számos más gyűjteménynek is kiinduló forrásává vált. Ezek közé tartozik Baranyai Decsi 1598-ban Bártfán megjelent munkája, amely a latin (és görög) nyelvű fordulatokat magyar megfelelőikkel is ellátta, ezzel az első máig fennmaradt magyar szólás- és közmondásgyűjteményt hozta létre. Az azóta eltelt időszakban szép számmal láttak napvilágot szólás- és közmondásgyűjtemények,¹ ezek túlnyomó többsége azonban rendkívüli terminológiai összevisszaságról tanúskodik, másrészt nem igazán törődnek ezeknek az egységeknek az elméleti státuszával. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás ugyanis inkább csak a 20. században indult meg. A – főként a német és orosz – szakirodalomban elterjedt álláspont szerint a francia Charles Bally volt az, aki 1909-ben megjelent *Traité de stilistique française* című munkájában a frazeológia elnevezést mint műszót elsőként használta, de tézisei akkor még nem hullottak túlzottan termékeny talajra.² Csak a század harmincas és negyvenes éveiben kezdődött meg a Szovjetunióban a frazeológiának mint nyelvészeti részdiszciplínának a kifejlődése, majd nagyjából 1970 óta figyelhető meg a tudományág igen erős fellendülése az európai nyelvészetben. Az orosz nyelvtudományi kutatás előnyét (pl. Permjakov, Černyševa, Dobrovól'skij) elsősorban a német nyelvtudomány tudta leolgozni, erről számos elméleti konferencia anyaga tanúskodik (pl. Mannheim 1981, Zürich 1984, Oulu 1986, Straßburg 1988, Aske 1990, Saarbrücken 1992 stb.; 1988

¹ A régebbiekről kitűnő áttekintést nyújt O. Nagy Gábor *A magyar frazeológiai kutatások története* című dolgozata (1977), az újabbakról rövid összefoglalás olvasható *Bevezetés a frazeológiába* című könyvben (Forgács 2007a: 241–246), illetve – franciául – Bárdosi Vilmos *Du phrasème au dictionnaire* című művében (2017).

² Opponensi véleményében ugyanakkor Bárdosi Vilmos felhívta a figyelmemet arra, hogy a frazeológia terminus a franciában jóval korábban is megjelent műszóként. Már 1558-ban felbukkan Michael Néander egyik művében, ám itt még 'sajátos írói fordulatok, mondatszerkesztések' értelemben használatos. Gunnar von Proschwitz Beaumarchais-ról írt tanulmánya szerint viszont 1778-tól már a ma is használatos 'adott nyelv tipikus, idiomatikus fordulatai, szókapcsolatai' jelentésében is megtalálható (vö. Proschwitz 1956: 282). Mindazonáltal a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína csak a 20. században jön létre, s ebben valóban nagy szerepe van Bally munkájának, jóllehet – mint Bárdosi (2012) rámutat – Bally voltaképpen Michel Bréal már 1897-ben megjelent *Essai de sémantique. Science des significations* című könyvének L'histoire des mots című fejezetében olvasható gondolatait vette át – gyakran meglehetősen hasonló megfogalmazásban. Elvitathatatlan azonban Bally művének a disszemináló hatása, amelynek nyomán a frazeológiai kutatások a 20. század második felétől szerte Európában egyre dinamikusabban fejlődtek. (A 2.2.12. fejezetben látni fogjuk, hogy a frazeológia terminus a magyarban is megjelenik már Szaitz Leó *Kis magyar frázeológia* című munkájában 1788-ban, de nem a mai értelmében, hanem csak 'sajátosan magyar kifejezések' jelentésben.)

óta ezek EUOPHRAS + évszám néven zajlanak). Mára azonban megerősödött ez az irányzat más országok nyelvtudományi kutatásaiban is.

A terminológiai és elméleti kérdések tekintetében ugyan máig viszonylagos megosztottság mutatkozik (főként abban a kérdésben, hogy az idiomatizmus-e a frazeológiai egységek megkülönböztető kritériuma, vagy elegendő, hogy a szóban forgó nyelvi egység több lexéma állandósult kapcsolata legyen), ám kétségtelen, hogy mára az angolszász (pl. Taylor 1975, Cowie 1998), de még inkább a német nyelvtudományban az elmélet szemszögéből is nagyon megerősödött ez az irányzat. Ezt számos frazeológiai összefoglalás is bizonyítja (pl. Burger 1973, Koller 1977, Pilz 1981, Burger – Buhofer – Sialm 1982, Fleischer 1997, Palm 1997, Burger 1998 stb.).

Minél intenzívebb fejlődést mutatott azonban az elmúlt évtizedekben a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, annál inkább szembetűnő az az aránytalanság, ami a tudományágnak a szinkronia szemszögéből való egyre alaposabb elméleti és kontrasztív kidolgozottsága és a diakrón perspektívából való elhanyagoltsága tekintetében látszik (ez utóbbiban mind a módszerek, mind az elvégzett vizsgálatok számának szempontjából). Ennek a paradox helyzetnek az oka kettős: a történeti nyelvészet – noha egyik fontos kutatási területe a szókészlet változása (történeti lexikológia) – szinte semmilyen érdeklődést nem mutatott a több szóból álló szókészlet egységei iránt, a frazeológia pedig sokáig nem, és később is csak alig érdeklődött a történeti kérdések, például a szólások vagy közmondások keletkezése főként pedig történeti változása iránt (vö. Mokienko 2002: 231)³.

Ennek az ellentmondásnak a legfőbb okát Mokienko (uo.) abban látja, hogy a frazeológia önálló nyelvészeti diszciplínává válása arra az időre esik, amikor a történeti-összehasonlító nyelvészet, amely valódi tudománnyá tette a nyelvvel való foglalkozást, már elvégezte legfontosabb feladatait, megalkotta nagy összefoglalásait, s kezdett defenzívába szorulni a feljövőben levő leíró, strukturalista, később generatív és más irányzatokkal szemben. A 19. század második és a 20. század első felében az újgrammatikusoknak és követőiknek a munkássága nyomán igen alapos munkák születtek a történeti fonológia, morfológia és lexikológia, kisebb részben a történeti szintaxis területén. Az állandósult szókapcsolatok azonban a lexikológiai kutatások fejlettsége ellenére szinte teljesen kimaradtak a történeti nyelvészet figyelemköréből: a frazeológiai kapcsolatok történeti aspektusaival való foglalkozás nagyon so-

³ Ez a tendencia igen jól megmutatkozik a magyar nyelvtörténetben is: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című nagy összefoglalásnak nincs is szótörténeti fejezete, csak a nyelvi rendszer oldaláról közelít vizsgálati tárgyához. A három vastkos kötetben mindössze három oldal foglalkozik a „több lexemából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok” kérdésével (Benkő 1991: 535–536, ill. Benkő 1995: 883–885), de szoros szókapcsolatokra inkább csak a II/2. kötet (Benkő 1995) idézett laphelyén találunk néhány példát, s ezek is csupán frazeológiai terminus technicusok (*Szent Jacab füve*, *Harom leuelo fű*, *Derekzegh furo* stb.), szólásokkal vagy közmondásokkal nem is találkozunk. De a szókészlet-történeti fejezeteket is tartalmazó nyelvtörténeti tan- és kézikönyvek sem vesznek tudomást a frazeológiai egységekről (vö. pl. Bárczi – Benkő – Berrár 1967, Kiss – Pusztai 2003, Kiss – Pusztai 2018 vagy É. Kiss – Gerstner – Hegedűs 2013).

káig kizárólag az egyes kifejezések eredetmagyarázatára, motivációs és képi háttérük feltárására szorítkozott, s javarészt a művelődéstörténettel és néprajzzal foglalkozó szakemberek érdeklődési körébe tartozott. Mokienko is rámutat (i. m. 232), hogy a szóláseredeztetés mintaértékűnek tartott nagy kompendiumának, a *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*nek az összeállítója, Lutz Röhrich sem nyelvész, hanem folklorista, mint ahogy néprajzkutató volt Karl Friedrich Wilhelm Wander is, aki 1867 és 1880 között öt kötetben a legterjedelmesebb német szólás- és közmondásgyűjteményt jelentette meg (*Deutsches Sprichwörterlexikon*).⁴ Mokienko szerint hasonló helyzetben van a történeti frazeológia és etimológia számos szláv, germán és neolatin nyelvben is (uo.). A magyar szakirodalomban ugyan inkább nyelvészek (Kertész Manó (1922) és O. Nagy Gábor (1979), legújabban pedig Bárdosi Vilmos (2015a)) jegyzik a szólásfejtés nagyobb összefoglalásait, de az általuk feldolgozott anyagok ugyanúgy elsősorban művelődéstörténeti és néprajzi vonatkozásúak, mint a fent említett nyelvekben. Mokienko jogosan állapítja tehát meg, hogy a legtöbb szólásmagyarázó munka a korábbi századok etnografizmusának a bélyegét viseli, nyelvészeti érvelések vagy pontos, a variációra kiterjedő adatolás nem vagy alig kapnak bennük helyet (2002: 232).

Hasonló a véleménye Hadrovics Lászlónak is, aki *Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról* című tanulmányában (1992a), majd *Magyar frazeológia* című monográfiájában (1995) elsőként kísérli meg nyelvünkben a frazeológiai kapcsolatok keletkezési módjait rendszerszerűbben, a történeti szintaxis és jelentéstan oldaláról tárgyalni:

„A magyar frazeológiai irodalmat tanulmányozva úgy láttam, hogy **eluralkodott benne a művelődéstörténeti szempont** [kiem. tőlem – F. T.]. A régebbi nagyon is érdekes kutatók túlságosan sokat fáradoztak a ma már érthetetlen szólások tárgyi alapjainak kutatásában, és közben **a szólásnak mint nyelvi jelenségnek vizsgálata háttérbe szorult** [kiem. tőlem – F. T.]. Érezte ezt maga O. NAGY GÁBOR is, amikor 1961-ben (Nyr. LXXXV, 335–345) az »Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések« című, egy egész sor elvi értékű megfigyelést tartalmazó cikkének mintegy összefoglalásaként a következőket írta: »Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebről véve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfejtéséhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplínának a segítsége. A frazeológiai kapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátágaiknak a megismeréséhez is a nyelvtudomány módszereivel kell hozzáfogni.« (I. h. 345).» (Hadrovics 1992a: 129)

⁴ Ez a folklorisztikai megközelítés azzal is összefüggethet, hogy – mint arra O. Nagy is rámutatott (1977: 13) – sokáig „a frazeológiai egységek valamennyi fajtáját néphagyománynak tekintették, és nem nyelvi, hanem folklorisztikai jelenségként kezelték. Jellemző példája ennek az, hogy amikor 1843-ban a Kisfaludy Társaság megbízta ERDÉLYI JÁNOST egy nagyszabású népköltészeti gyűjtemény szerkesztésével, ERDÉLYI a Népdalok és mondák háromkötetes gyűjteményét a magyar közmondások könyvével (Pest 1851), mintegy ennek a gyűjteménynek a negyedik kötetével kívánta lezárni”.

Mokienko megjegyzi még (2002: 232), hogy a frazémák történeti leírása nemcsak erősen néprajzi és művelődéstörténeti vonatkozású, hanem szinte általánosnak mondható, hogy **hiányzik** a tanulmányokból **a módszertani megalapozottság**.

Pedig a nyelvtörténeti kutatások egyáltalán nem voltak híján a metodikai alapoknak: az újgrammatikus iskola számos nyelvi részrendszerre kiterjedően nagyon alapos módszertant dolgozott ki a nyelvi változások leírására, s alkalmazta azokat többek között az etimológiai kutatásokban. Nem véletlen, hogy Hermann Paul nagy összefoglaló munkája, amelyet az „újgrammatikusok katekizmusának” is neveznek (vö. Mokienko i. m. 232), *A nyelvtörténet alapelvei* címet viseli (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1880). Ennek a fejezetcímei is mutatják azt, hogy Paul és kortársai milyen alaposan igyekeztek a nyelvi változások törvényszerűségeit leírni, kezdve a hangváltozásokkal, a jelentésváltozásokon és az analógián át a nyelvi ökonómia törvényszerűségeiig. Mindezeknek a fonetikai, grammatikai, szintaktikai és szemantikai elveknek az alkalmazása óriási lökést adott az etimológiai kutatásoknak, néha már-már természettudományos egzaktságot adva ennek a diszciplínának. Ugyanakkor azonban az újgrammatikusok és követőik pontosan tudták, hogy a nyelvi változás általuk felfedezett elvei mennyire be vannak ágyazva a társadalomba, s nem lehet őket a természeti törvényekkel egy kalap alá venni. Paul is hangsúlyozza, hogy a nyelvtörténetben nincsenek olyan törvények, mint ahogyan azokat a kémiából vagy a fizikából ismerjük. A nyelvtudomány – vizsgálati tárgyának természetéből fakadóan – nem is törekedhet törvények felismerésére, legfeljebb olyan **alapelvek** felfedezésére, amelyek az egyes nyelvi változások keletkezését motiválják (vö. Mokienko 2002: 232–233). Akár törvényekről, akár alapelvekről beszélünk azonban a nyelvi változások kapcsán, az egyértelműen megállapítható, hogy az állandósult szókapcsolatok szintje egyike a történeti nyelvészet „mostohagyermekének”. Pedig a frazémák vizsgálata a történeti nyelvészetnek is hasznos információkkal tud szolgálni. Lássunk néhány ilyen példát!

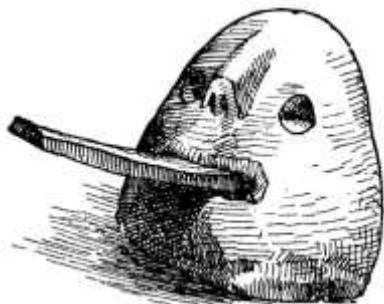
1.2. A történeti frazeológia mint a történeti nyelvészet információforrása

Egyes frazeológiai egységek gyakran már kihalt **lexikális** elemeket őriznek meg (*vargabetűt* csinál/tesz, *vérszemet* kap, *birokra* kel; *dugába* dől stb.). Ezek többnyire ún. unikális komponensként élnek tovább a szólásokban (jóllehet nem minden unikális elem megőrzött régiség, vannak köztük újabb alakulatok is, lásd bővebben a 4.4.2. fejezetben). Ezek a kifejezések néha a mai nyelvhasználó számára teljesen átláthatatlanok. A német *Maulaffen feilhalten* ’szájtátva áll, bámul’ kifejezésnek ma gyakorlatilag mindkét eleme unikálisnak minősül. Régebben azonban a *feilhalten* ige helyén a *feilbieten*, *verkaufen* is állhatott a szókapcsolatban, vagyis a *feilhalten* jelentése ’árul’ lehetett. A *Maulaffe* komponens értelmét illetően ugyanakkor nincs egészen megnyugtató magyarázatunk. Egy korábbi értelmezés szerint az elem népetimológiás átértelmezéssel jöhetett létre az alnémet nyelvjárásokban, ahol az irodalmi német *das Maul offen halten* kifejezés alakja *dat mul apen hollen* volt, s ebből az *apen* alakból lett hangváltozással az *Affe* ’majom’ elem. Röhrich szerint azonban

(1991: 1012) ez tévedés, s a legvalószínűbb, hogy a kifejezés abból az időből származik, amikor még a házakban égő fáklyákkal, illetve farudacskákkal világítottak, amelyeket – ha mindkét kezük foglalt volt – a szájukba vettek. Emiatt kézenfekvő volt, hogy amikor ezeknek agyagból valamiféle tartóalkalmazást csináltak, akkor annak nyílását emberi szájhoz hasonlóan formázták meg: ezeket a – szájtáti emberekre hasonlító – tartókat nevezték azután ’ásító szájnak’, *Geanmaulnak*, illetve *Maulaffenak* (a képek forrása Röhrich 1991: 1011).

Maulaffen feilhalten

Geanmaul vagy Maulaffe

Az archaizálódott unikális komponenseket illetően, más kifejezésekben sem ritka a népetimológias átértelmezés. Hasonló változáson ment át például a *mundtot* elem a *jmdn. mundtot machen* ’elhallgattat’ kifejezésben. Eredetileg a jogi szaknyelvben fordult elő az ó- és középfelnémetben a *munt* szó, amely ’(védő, oltalmazó) hatalmat’ jelentett, ezáltal a kifejezés eredeti jelentése az volt, hogy ’megfoszt valakit ettől a védő hatalomtól, gyámság alá helyez’. Később népetimológiával a *Mund* ’száj’ szóhoz kapcsolták a kifejezést, innen ered a jelentésváltozás (bővebben l. a 3.2.2.5.6. fejezetben).

De a magyarban is találunk hasonló példát, gondoljunk csak a *Hátra van még a feketeleves* helyzetmondatra, melyben a *feketeleves* komponens az általános vélekedéssel ellentétben nem a ’feketekávé’-t jelentette, s nem is Török Bálint elfogásakor hangzott el először a kifejezés. Történelmi legenda csupán, hogy a Buda elfoglalása idején a szultán sátrából ebéd után távozni kívánó magyar urakat, köztük Török Bálintot azzal marasztalták vendéglátóik, hogy ne menjenek még, mert *hátra van még a fekete leves*, azaz a kávé. Csefkó Gyula azonban meggyőzően bizonyította (1934: 73–85), hogy ez tévedés: a *fekete leves* a régi magyar konyha egyik közkedvelt étele. Finom főtt és sült húsból állt, melyeket egy sötét színű mártással öntöttek le, s mikor már a javát kiették, akkor hangzott el az asztalnál, hogy *ha a húsát megettétek, most már a levét is reá megigyátok*, azaz ekkor volt még *hátra a feketeleves*.

Megint más frazémák **kihalt jelentéseket** őrizhetnek. Így például a német *mit Kind und Kegel* szókapcsolatban szereplő *Kegel* lexéma ma ’kúp’, illetve ’tekebábu’ értelemben használatos, ezért kicsit nehezen érthető, hogy miként lehet a szólásnak